

AMERİKAN PROTETAN MİSYONERLERİNİN BURSA'DA DİNİ FAALİYETLERİ (1848'DEN GÜNÜMÜZE)

Dr. Özgür YILDIZ

Erciyes Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü
ozguryildiz@erciyes.edu.tr

Öz

Bursa tarihin eski dönemlerinden beri siyasi, sosyal ve ticari olarak öneme sahip olmuş bir kenttir. Bu önemi iyi kavrayan Amerikan misyonerleri Anadolu' da misyonerlik çalışmalarına başladıktan 14 yıl sonra, 1834 yılında Bursa şehrine bir İstasyon kurarak teşkilatlanmaya başlamışlardır.

Misyonerler Bursa'da dini faaliyetlerde bulunmuşlardır. 25 Temmuz 1848 tarihinde Bursa Protestan Kilisesini kurarak bu faaliyetleri üst düzeyde yapmışlardır. İncil dağıtarak ve vaazlar yaparak çalışmalarını genişletmişlerdir.

Board Teşkilatı'nın incelenen dönemde Bursa'da birçok kurumuyla misyonerlik çalışması yaptığı belirlenmiştir. Günümüze de bu çalışmaların etkisi olduğu çalışmada ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Bursa, Board Teşkilatı, Misyonerlik, Amerika, Kilise.

THE RELIGIOUS ACTIVITIES OF AMERICAN PROTESTANT MISSIONARIES' IN BURSA (SINCE 1848)

Abstract

Bursa is a city which have had political, social and commercial importance since ancient times. When the American Misionaries understood this importance of Bursa they began to be organized, 14 years after they had come; in 1834

Misionaries did religious activities in Bursa. İn 25 july 1848, by founding Bursa Protestant Church they did these activities in high level. By giving The Gospel to the people and by preaching they tried to enlarged their studies.

The period while Board Organization was being investigated, it was brought to light that Board Organization had been in action in misionary activities.

Key Words: Bursa, American Board of Commissioners for Foreign Missions, Missionary, America, Church

Giriş

Bursa'da Amerikan Protestan Misyonerlerinin amacı bölgede bulunan Ermenileri ve Rumları Protestan yapmak olduğu için her yola başvurmuşlardır. Okul açmışlar, hastane açmışlar, yetimhanelerde misyonerlik çalışmalarını yürütmüşlerdir.¹ Dini faaliyetler, Bursa merkez ve dış istasyonlarında kiliselerde ve küçük mabetlerde yürütülen Protestanlık ile ilgili tüm çalışmaları kapsar.

Amerikan Protestan misyonerleri Osmanlı Devleti içinde bulunan Ermeniler üzerinde etkili dini çalışmalarda bulunmuşlardır. Bu dönemde Ermeniler Türkiye, Rusya, İran, Hint, Çin, Avrupa ve Amerika'da yerleşmişler, Protestanlar 1813 yılından itibaren Ermeniler ile ilgilenmeye başlamıştır. İngiliz İncil Cemiyetleri Tüm İncil'i Ermeniceye çevirmiş ve 1814 yılında Yeni Ahit Ermenice basmışlardır. Amerikan Board Batı Asya'daki ilk misyonunu 1820 yılında Filistin'de kurmuş, 1821 yılında Misyoner Parsons Kudüs'ü ziyaret ederek çalışmalara başlamıştır. 1822 yılından itibaren Amerikan Board misyonerleri Türkiye'deki Ermeniler üzerinde etkili olmaya başlamış, 1822 yılında Yeni Ahit Ermeni-Türkçesine çevrilmiştir. 1829 yılında ABCFM, Türkiye Ermenileri arasında bir misyon kurmuş ve böylece Amerikalı Protestanlar alandaki Ermeniler ile temasa geçmişlerdir².

Protestan misyonerlerin dini faaliyetlerdeki amacı mezheplerini tüm dünyada yaymak olmuştur. Türklere bakışı ise; Martin Luther'den bu yana Avrupa'daki Türk yayılmasını engellemek üzerine olmuştur. Luther; "*Avrupa'da Türk yayılması, Tanrının öfkesinin değnek cezasıdır.*" demiş ve bu yayılışın nedenini Hıristiyanlığın imansızlığına bağlamıştır. Bu ilkelerle hareket eden Protestan misyonerler Fisk ve Parson'la Osmanlı ülkesinde faaliyetlerini yönetmişler ve bu iki adamın amacı Anti İslam olmuştur³.

Bu amaca hizmet için misyonerler, 1830 yılında Protestanlar derin bir şekilde Gregorian Ermenileri araştırmaya başlamışlardır. Misyonerler Türkiye'de Müslüman bir sahada diğer Hıristiyanlar ve Ermeniler ile ilgili araştırma yaparak Harrison Dwight ve William Goodell vasıtasıyla Protestan literatürünü Ermeni-Türk'çesine çevirmişler, Ermeni alfabesiyle Yeni Ahit'i yazmışlardır⁴.

1831 yılında Papaz Goodell Türk Başkentine gelerek İstanbul'dan Batı Türkiye Misyonu'nu yönetmiştir⁵. Amerikan Board Teşkilatı Anadolu'nun her

¹ Özgür Yıldız, "1860-1880 Yılları Arasında Bursa ve Civarında Ermeniler", Hoşgörü Toplumunda Ermeniler, Erciyes Üniversitesi Yayını, Cilt III., 2007 Kayseri, s. 505-516.

² H.G.O. Dwight; *Christianity In Turkey: A Narrative of The Protestant Reformation in The Armenian Church*, Ballantyne Printir, London, 1854, pp. 13-31.

³ Elizabeth Shakman Hurd; "Appropriating Islam: The Islamic Other in the Consolidation of Western Modernity" *Critical Middle Eastern Studies*, Sayı:12, 2003, pp. 29.

⁴ Joseph L. Grabill; *Protestan Diplomacy and the Near East, Missioanary Influence on American Policy 1810-1927*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1971, pp. 11,12.

⁵ James .A. Field; *America and the Mediterranean World 1776- 1882*, Princeton University Press, New Jersey 1969, pp. 177.

yerinde İstasyonlar kurarak etkili olmaya çalışmıştır.⁶ Ermeni patriğiyle işbirliği yapan misyonerler 1833 yılı sonbaharında İstanbul'daki patriklik kilisesine 15 Ermeni vaizi davet etmiş ve yeni kurallar belirlemişlerdir. 1834 yılında Bursa'daki istasyonu kurarak Bursa'da bulunan Ermenileri Protestanlaştırmaya çalışmışlardır.⁷ Bursa dâhil olmak üzere Amerikalı Protestan misyonerler dini faaliyetleri Anadolu'da hızlı bir şekilde artırmış; 1846 yılında 4 kilise ve 105 üye var iken bu sayı 1900 yılının başında 112 kilise ve 12.109 Protestan kilise üyesine çıkmıştır.⁸

Bursa'da Protestanların dini faaliyetleri geniş bir yelpazeyi oluştururken Katoliklerle yaşadıkları rekabette gözlerden kaçmamıştır. Bursa ve civarında Katolikler daha etkili olmuşlardır. Bu dönemde kilise ve ibadet yeri açarak misyonerler etkili olmaya çalışmış, Osmanlı Devleti'nin önemli şehri olan Hüdavendigar'da bu dönemde birçok kilise faal olmuştur. Karesi Sancağında, Gemlik'te, Mudanya'da, Kütahya'da, Susurluk'ta, Burhaniye'de, Bandırma'da Erdek'te bulunan kiliseler için Rum ve Ermeni Patriği sık olarak tamir ve inşa için Osmanlı Devleti'nden izin istemiş ve Osmanlı Devleti de dini hoşgörüye sahip olduğu için bu izinleri vermiştir.⁹

1. Bursa Protestan Kilisesi'nin Kurulması

1834 yılında Bursa İstasyonu'nun kurulmasıyla beraber misyonerler dini faaliyetlerin içinde olmuştur. Bu dönemde özellikle Hıristiyanlığın gereklerinden olan vaftiz ve cenaze işlemlerinde vaiz gereksinimi çok duyulmuş, Protestan misyonerler Bursa'ya ayak basmalarından itibaren bu dini hizmetleri yapmışlar ve bu hizmetleri yapacak kişileri de yetiştirmişlerdir.

Benjamin Schneider Bursa'ya geldiğinde Bursa'da 3 Rum papaz vardır. Bu papazlardan biri zaman zaman Mudanya'ya giderek çalışmıştır. Ermenilerin ise 1 piskopos, 2 papaz, 16 vaizi vardır, Piskopos sık olarak değişmiştir. Protestanları destekleyen bir piskopos Bursa'ya gelinceye kadar Protestan misyonerler Bursa'da rahatça hareket edememişlerdir. Dini hizmetlere misyonerler ilk olarak okulda başlamış, kişilere kitaplar dağıtmışlar ve Protestanlığı anlatmışlardır.¹⁰

⁶ Özgür Yıldız;; " 1890- 1919 Yılları Arasında Amerikan Board Teşkilatı'nın Mardin'deki Faaliyetleri" Makalelerle Mardin Tarih Coğrafya, Cilt 1, İstanbul 2007, s. 563- 580.

⁷ H.G.O. Dwight; Christianity In Turkey..., pp. 32-44.

⁸ Yavuz Güler; Osmanlı Devleti Dönemi Türk- Amerikan İlişkileri (1795-1914), Gazi üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt:6 sayı: 1, Kırşehir 2005 , s. 238.

⁹ BOA, **Kilise Defteri 2**, Sayfa:126, Hüküm:299(1295/1878), **Kilise Defteri 2**, Sayfa:127, Hüküm: 302(1295/1878), **Kilise Defteri 2**, Sayfa:199, Hüküm: 460(1303/1885), **Kilise Defteri 2**, Sayfa:201, Hüküm: 463(1303/1885), **Kilise Defteri 2**, Sayfa: 220, Hüküm: 504(1303/1885), **Kilise Defteri 2**, Sayfa:224, Hüküm: 512 (1314/1886), **Kilise Defteri 6**, Sayfa:32, Hüküm: 4225(1330/1912), **Kilise Defteri 7**, Sayfa: 26, Hüküm: 2020(1332/1914), **Kilise Defteri 7**, Sayfa: 38, Hüküm:778(1332/1914).

¹⁰ Schneider; Broosa..., pp. 131-139.

Misyoner Schneider Bursa'da toplantılar düzenleyerek dini faaliyetleri yönetmiş, Pazar ayinlerinde İncil okunmuş, Ermeni, Rum ve Franklar bu ayinlere katılmıştır. Pazar ayinlerinden sonra kadınlara Bayan Schneider İncil okumuş, Salı günü kadınlara okuma günü yapılmış, erkeklere Çarşamba günleri İncil Okulu açılmış, Cuma günü de din dersleri verilmiştir. Küçük kitap ve makalelerin çevirileri yapılarak misyonerler ev ziyaretlerinde kitapları dağıtmışlar, böylelikle Bursa'da Protestanlık mezhebini tanıtmaya başlamışlardır¹¹.

Misyoner Benjamin Schneider'ın Bursa Dış İstasyonu'nu kurduktan sonra yaptığı diğer önemli bir iş 25 Temmuz 1848'de Bursa Protestan Kilisesi'ni kurmasıdır¹². 7 üye ile Bursa Protestan Kilisesi kurulmuş ve bir İncil sınıfı oluşturulmuş, iki haftada bir dua toplantıları yapılmıştır¹³.

Bay ve Bayan Schnedier 1848 yılına sürekli Board Teşkilatı ile iletişim kurarak bu kiliseyi kurmuşlardır. Bu yıl içinde Board Teşkilatı 6 papazı Protestanlık çalışmaları için kiliselere yerleştirmiş; İstanbul'a 2, Rodos'a 1, Bursa'ya 1, İzmit ve Adapazarı'na birer tane papaz ataması yapmıştır¹⁴. Bursa'ya Papaz Serope Dionican atanmıştır¹⁵.

2. Bursa Protestan Kilisesinin Faaliyetleri

Genel bir kanıda papazların misyonerlik faaliyetlerini doğrudan yönettiği sanılır fakat Board teşkilatında görevli misyonerler misyonerlik işinin yöneticisi iken yerlilerden seçilmiş papaz dini işlerle meşgul olmuştur. Bursa'da Papazının görevlerini şu şekilde belirtmiştir¹⁶:

- 1- Pazar: İki vaaz hizmeti ve akşam dua toplantısı,
- 2- Pazartesi: Her hafta genel dua, ayda bir tüm dünya Protestanları ile bir özel dua,
- 3- Çarşamba: Kadın cemaate vaaz,
- 4- Perşembe: Gündüz kadınlara özel dua ve akşam bir halk dersi,
- 5- Cuma: Kilise komitesinin iş toplantısı,
- 6- Cumartesi: Toplantı ve Papaz idaresinde bir ilahi okuma.
- 7- Bunların yanında papazlar her hafta ruhani ziyaretler, evlilik, vaftiz, cenaze işleri yapacaklardır.

Papazlar rutin olarak, evlenme, vaftiz, cenaze işlemlerini yapmışlar, misyonerlerde vaazlara katılmışlardır. Misyonerler gezdikleri yerlerde halka vaaz vererek onları Protestan yapmaya çalışmışlardır¹⁷.

¹¹ Schneider; Broosa..., pp. 201.

¹² P.A.B.C.F.M., Reel: 594, No: 16.

¹³ P.A.B.C.F.M., Reel: 582, No: 449.

¹⁴ H.G.O. Dwight; Christianity..., pp. 290-300.

¹⁵ P.A.B.C.F.M., Reel: 594, No: 16.

¹⁶ Dwight; Christianity ..., pp. 316.

¹⁷ Schneider; Broosa..., 145-146.

Misyoner Daniel Ladd'ın 31 Aralık 1850'de Bursa'da kilise üyelerinin 15'den 25'e çıktığını bildirmiştir. Türkçe Yeni Ahit okunmaya başlanmış, Bursa'daki program Ermenileri kazanmak üzere yoğunlaşmış ve misyonerlere göre büyük ölçüde başarılı olmuştur¹⁸. 1851 yılında kilise üye sayısı 17'ye çıkmış, kadınlar için haftalık İncil toplantısı yapılmasına devam edilmiş, Bursa Kilisesi'nin üyeleri bu dönemde sürekli artmıştır¹⁹.

Papazlar dini faaliyetleri yürütürken Misyonerler de papazlara rehber olmuşlardır. 1855 yılında Bursa, İstanbul'un bir dış istasyonu olmasına rağmen Bursa'da dini faaliyetler sürmüştür. Papaz Stepan burada çalışmaya devam etmiş, Board çalışanı olarak kilise üye sayısını 24'e çıkarmıştır. Bay Schneider'den bu yana Protestanların sayısı 52 ve Pazar ayinlerine katılan ortalama cemaat 50 olmuştur²⁰. Kilise üyelerinin dini faaliyetler sırasında hizmet yapmaları, ayinlerde faal olmaları, kilisenin tamir ve inşa işlerinde yardımcı olmaları kaçınılmazdır. Bu nedenle Board Teşkilatında kilise üyeliği ayrı bir vasıftır, kişiler kayıtlara Protestan olarak geçmiş ve sayıları çok olmuştur fakat kiliseye üye olanlar genelde daha azdır.

1856 yılında Kilise üyesi 30 olmuş, Protestanların sayısı önemli ölçüde artmış 95 olmuş ve Pazar ayini cemaati de 60'a çıkmıştır²¹. 1848 yılında papazları Amerikan Board teşkilatı doğrudan görevlendirirken 1856 yılında Yerli Protestanların sayıları arttığı için kendi papazlarını kendileri seçmek istemişlerdir. Bu dönemde Board Teşkilatı Protestan Ermeniler için kilise kurarken Ermenilerin de görüşleri alınmıştır. Ermenilerin tavsiyelerine göre Protestan Ermeni kiliselerinde şu özelliklerin aranmasına karar verilmiştir²²:

- 1- Protestan Ermeni kiliselerinde piskopos (veya Papaz) ve papaz yardımcısı erkek kilise üyeleri tarafından seçilmelidir.
- 2- İstanbul'daki ilk Ermeni Protestan Kilisesi'nde isteğe göre piskopos ve iki papaz yardımcısının sayısı artırılmalıdır.
- 3- İncil esaslarına göre disiplin olmalı, Papaz ve kilise çalışanlarında idari disiplin olmalıdır.
- 4- Kilise üyeleri komite tarafından seçilmelidir. Seçimler düzenli aralıklarla olmalıdır.
- 5- Piskopos, Papaz ve Papaz yardımcısı kilise tarafından seçilmelidir. Amerikan Board Misyonerleri ve diğer Hristiyanlar yardım etmelidir.

¹⁸ Mr. Ladd; "Letter From Mr. Ladd December 31. 1850", Missionary Herald, 1851, April, 4, XLVII, pp. 116, 117.

¹⁹ Station Reports; "Broosa", Missionary Herald, 1851, Sept, 9, XLVII, pp. 288 ve P.A.B.C.F.M., Reel: 582, No: 481.

²⁰ Reports of ABCFM, 1856, pp. 86, 92.

²¹ Reports of ABCFM, 1857, pp. 60.

²² Dwight, Christianity..., pp. 334-336.

- 6- Her Piskopos veya Papaz bütünüyle kendi vaazını idare edebilmeli, dini töreni yönetebilmeli, cemaate dini öğretmeli, sempatik olmalıdır. Papaz yardımcısı kilisenin fakirlerine yardım etmelidir. Onlar için yardım toplamalıdır. Papaz bütün kilise toplantılarında bulunmalıdır.
- 7- Papaz vaftizi idare edebilmelidir.
- 8- Adaylara dikkatli sınav yapmalı, İncil'in doktrinlerini iyi öğretmelidir.
- 9- Kilise üyelerine düzenli sınav yapılmalıdır.
- 10- Üyelerin kilise kayıtları yapılmalı ve adresleri yazılmalıdır.

Misyonerler Pazar ayinlerine özel önem vermişler, ayinlere katılanların sayılarını yıllık istatistiklere kayıt etmişlerdir. Bursa'da her mezhep serbestçe ayinlerini yapmış; Yahudiler Cumartesi günü ve Hıristiyanlar da Pazar günü bu törenlere katılmışlardır. Katolik olan cemaatinde bazen Protestanların ayinlerine katıldığı ve Protestanların kurumlarından hizmet aldığı görülmüştür. Ermeni ve Rumların, Protestanların Pazar ayinlerine katıldığı bilinmektedir. Pazar günü Protestanlar çalışmaz, ziyaret ve ziyafetler yaparlar, ayinlere temiz elbiselerle katılırlar. Bu kuralara Ermeni ve Rumlarda uymuştur²³.

Misyoner Schneider'den beri dini faaliyetler yapılmış, Pazar ayinlerinde İncil okunmuş, Bursa'da Ermenice yazılan İncil Pazar okullarında okunmuştur. Bu okullarda İlahiler söylenmiş ve İncil kopyaları Ermeniler ve Rumlar arasında dağıtılmıştır²⁴.

Osmanlı Devleti Bursa'da Amerikan Protestan Misyonerleri'nin tüm bu çalışmalarından haberdardır. 12 Cemaziyelevvel 1274 (30.12.1857)'de Bursa vali konağındaki tulumbalarda görevli tulumbacı ve baltacıların sayılarının artırılarak, maaşlarının düzenlenmesine karar verilmiş fakat Protestan Ermeni Kiliseleri'nde görevli tulumbacılara maaş tahsis edilemeyeceği kararını almışlardır. Misyonerler için çalışan ve kilise faaliyetlerinde bulunanlara Osmanlı Hükümeti yakın olmamıştır. Bu nedenle onlar için çalışanlara da maaş ödememiştir²⁵.

Board Teşkilatı papazların istasyon ve dış istasyonlara atamalarını yaparak onlara maaş ödemesini kendi bütçesinden yapmıştır. 1858 yılında Misyoner Bliss Bursa'da bulunmuş ve Protestan Küçük mabedinin tamiri ve Protestanlık çalışmaları hakkında bilgi vermiştir. Bu dönemde Bursa'daki Protestan cemaati büyüdüğü için Papazın Kilisede Pazar ayinlerini yönetmesi için çalışana ihtiyacı olmuştur. Bursa'daki Protestanlar genelde ipek işiyle uğraşmışlar, ipeği Avrupa ve Amerika'ya göndermişlerdir. Bay Bliss Bursa'daki Hıristiyanların Amerika'yla ilişki kurmaları için yardımcı olmuş onlara ticari işlerinde rehber olarak kendi mezheplerine katmaya çalışmıştır²⁶.

²³ Schneider; Broosa, pp. 148–151.

²⁴ Schneider; Broosa, pp. 152–154.

²⁵ B.O.A., A. MKT. MVL, Dosya No: 94/ Gömlek No: 8.

²⁶ Mr. Bliss; "Protestants of Broosa", Missionary Herald, 1858, August, 8, LIV, pp. 248, 249.

Misyoner Barnum'un 29 Nisan 1859 yılında belirttiğine göre; "Bursa Kilise binası taştan yapılmış ve son derece temizdir. Zeminde bir okul odası bulunmaktadır. Kilise çok yoğun değildir. Ortalama üyesi 30'dur. Misyonerlerin kitap dağıtımı daha yoğun olursa Protestanlık yayılacaktır. Bu kilise çalışmalarının tohumları geçen 20 yılda ekilmiştir. Kilisenin erkek üyeleri genelde aktiftir. Hıristiyan birliğini ve sevgisini kilisede aşılamaaya çalışmaktadırlar"²⁷ Bu yıl içinde de Papaz Stepan çalışmaya devam etmiş, Bay Stepan ile Bay Barnum mektupla iletişim kurmuş, Protestanlık ile ilgili yöntemler misyoner tarafından Bursa papazına aktarılmıştır.

Osmanlı Devleti'nde Bursa'da çalışan Ermeni Murahhasları²⁸ bir süre sonra Ermeni Patriği oldukları için bu şehir misyonerlerce önemlidir. Bay Schnedier dönemine Ermeni Patriği ile misyonerler iyi geçinememiş, 26 Şevval 1276 (18.05.1860)'da da Ermeni Patriği istifa edince yerine Bursa Murahhası Serkiz seçilmiş, bu dönemde Amerikalı misyonerler ile patrik ilişkilerinde düzelme görülmüştür²⁹.

Misyonersiz geçen yıllarda Bursa'daki çalışmalar durgun olmuş, 1860 yılı geldiğinde kilisede papaz bulunmamasına rağmen kilise üye sayısı 36'ya yükselmiştir³⁰. Bursa Kilisesi kendi kendini idare etmiştir, 1862 yılında Papaz atanmış, papaz ev ziyaretleri yaparak taraftar kazanmaya çalışmış, yıl içinde 2.100 Ps'lık kitap satılmasını sağlamıştır³¹.

Bahsedilen dönem içinde Bursa Protestan Kilisesi kurulmuş ve faaliyete başlamış, Misyoner olmadığı dönemlerde de dini faaliyetler sürmüş, kilisenin papazı ve üyeleri Protestanlaştırma çalışmalarını sürdürmüştür.

Bursa merkezdeki 1881 yılında da dini çalışmalarda papaz etkili olmuş³² aynı yıl içinde kilise yıllık raporu ayrıntılı olarak sunulmuştur³³.

Bursa Protestan Kilisesi 1881 Yılı Raporu

- 1- Kilise üyelerinin sayısı: 84; 28 erkek, 56 kadın.
- 2- Yıl boyunca kiliseye kabul edilenler: 20; 3 erkek, 17 kadın.
- 3- Ölüm ve evlilik gibi idari durumlar:

²⁷ Mr. Barnum; "The Protestant Church, Brusa, 3 Marc and 29 April ,1859", Missionary Herald, 1859, July,7, LV, pp. 208-212.

²⁸ Murahhas: Osmanlı Devleti'nde Ermeni Piskoposlarına verilen addır. Piskopos ise Hıristiyanlığın en yüksek ruhani unvanına sahip olan ve bir bölgenin dini liderleri olan kişilere denir.

²⁹ B.O.A., **İ.H.R.**, Dosya No: 175/ Gömlek No: 9621.

³⁰ P.A.B.C.F.M., **Reel: 582** No: 5.

³¹ Mr. Trowbridge; "Broosa- Self Support, 4 April, 1862", Missionary Herald, 1862, July, 7, LVIII, pp. 220.

³² P.A.B.C.F.M., **Reel: 596**, No: 539.

³³ P.A.B.C.F.M., **Reel: 598**, No: 19,20.

- a- 5 kez cemaat toplandı.
- b- 8 çocuk vaftiz oldu.
- c- 8 kişi öldü.

4- Kilisenin toplam bütçesi:

Gelir: 7846

Gider: 7846

Papaz Maaşları: 4800 Piaster'dır.

1881 yıllık raporunda da belirtildiği üzere Bursa Protestan Kilisesi'nin faaliyetleri etkili olarak sürmüştür, vaftiz ve cenaze hizmetlerini papazlar yürütmüştür. Kilisede kadın üyeler daha etkili olmuştur, Bursa'da 1886 yılında ise manevi çalışmalar beklentiler kadar iyi olmamış, bu dönemde dış istasyonlardaki çalışmalar Bursa merkezden daha iyi haldedir³⁴.

Dış istasyonlarda da kiliseler faal olarak çalışmıştır. 1895 yılında Bursa vilayetinden bulunan kilisenin tamiri için Osmanlı Devleti izin vermiş, tamir işleriyle ve yapılacak işlerle ilgili yazışmaları Patrikler yürütmüştür³⁵. Aynı yıl içinde Bursa Papazı başarılı çalışmalarda bulunmuştur³⁶.

1897'de Bursa İstasyonu'nda dini faaliyetlerinde dikkat çekilecek nokta alandaki boş kiliselerin sayısının fazla olmasıdır. Bursa'da, ölüm, nakil, uzaklaşma gibi sebeplerden dolayı kiliseler boş kalmış, misyonerlere göre dini hizmetlerin kesilmemesi için diğer vaizlerin yardımları gerekmiştir. Bunun yanında cemaat için Pazar ayinlerinde kilisenin çanlarının düzenli olarak çalınması ve kiliselerin ihtiyaçlarının yardımlarla giderilmesi gerekmiştir.

Misyoner Baldwin 1897 yılında Bursa'ya 3 veya 4 günlük mesafede bulunan yerleri iki kez ziyaret etmiş, ziyaretlerle misyonerler daha iyimser bir hava oluşturmuştur. Ziyaretlerde vaizlerin Hz. İsa'dan kaynaklanan ve papaz tarafından yapılan kutsal işlemi gerçekleştirip gerçekleştirilemediklerine ve evlilik seremonilerindeki performanslarına bakılmış, papazlara misyonerler eğitim vermiştir.

Bu dönemde Pazar ayinlerindeki vaazlar devam etmiş, misyoner papazlara yardım ederek haftalık vaaz toplantılarına katılmıştır. Bursa'nın batısındaki mabette düzenli olarak vaaz hizmetleri sürmüştür fakat Board'un desteği olmadan eski vaiz işine alınmıştır. Vaizin maaşı 70-80 arası cemaat tarafından karşılanmış, aynı cemaat yetimleri de desteklemiştir³⁷.

³⁴ **Reports of ABCFM**, 1886, pp. 35.

³⁵ B.O.A., **İ.AZN**, Dosya No: 12/ Gömlek No: 9

³⁶ P.A.B.C.F.M., **Reel: 606**, No: 510.

³⁷ P.A.B.C.F.M., **Reel: 606**, No: 740, 741, 743.

1899 yılında da Pazar ayinleri hizmetleri vaizler tarafından sürdürülmüş, vaizler çok az maaşla işlerini yapmışlar, misyoner kilise çalışanları için Board Teşkilatından ücret talep etmişlerdir³⁸.

Bursa Protestan Kilisesi 1906 yılında Eylül ayının sonuna kadar, Merzifon Ruhban okulundan mezun olan Papaz H. Arabian tarafından yönetilmiştir. Bu şehirde çalışmaya başlayan Arabian olumlu sonuçlar almıştır. Papazın zatüre hastalığına yakalanması onun kısa süre Bursa'da çalışmasına neden olmuştur³⁹.

Bursa Kilisesi'nde 1907 yılında Bay Hovab Arabian'ın hayal kırıklığı oluşturması Bursa Kilisesi'nde iletişim ve yayılmayı engellemiş, o zatüre atağında ölünce cemaatin ilgisi zayıflamış fakat aynı yıl içinde Bay Toros Kendigian Kayabaşı'nda vaazlarına devam etmiştir⁴⁰.

Bursa Kilisesi 1908 yılında tekrar eski vaizi Bay Yeghia Shamigian ile küçük bir cemaate hizmet vermiş, bunun yanında Papaz Garbed Baghdasarian Yetimhanede yetimler ile ilgilenmiş, kilise üyelerinin sayısı 80 olmuştur⁴¹.

3. 1909 ve Sonrası Bursa'da Dini Faaliyetler

1908 yılından sonra Bursa'da dini faaliyetler misyoner yokluğuna rağmen sürmüştür, 1909 yılında Amerikan Board Teşkilatı kiliseler ile ilgili yeni kararlar almış ve Bible House mabedinin hizmetleri başlamıştır. Başkent kiliselerin çalışmalarına yardım etme kararı almış, mezheple ilgili olaylara karışmama gerekliliği bildirilmiştir. Amerikan Board misyonerleri bu ülkedeki Protestan kiliselerini idare etmeye ve kilisenin yönetim biçimi fikrine katılmıştır⁴². Aynı yıl içinde Bursa Sahasına 12 dış istasyon bağlıdır, 1909 yılının sonundaki rapora göre, cemaat 428 kişidir, yıl içinde yeni üye olarak 11 kişi kabul edilmiş, ortalama bağlı olanlar 960'dır. Bursa Vaizi uzun süren hastalık döneminden sonra ölmüştür⁴³.

1912 yılı içinde Bursa cemaatinin sayısı düşmüş, Bay Otto Baghdasarian İskoçya'ya gitmesi cemaatin azalmasının önemli bir neden olmuştur. Diğer illerden göçler nedeniyle cemaate büyük değişiklikler olmuş, dua toplantılarında kadınlar teşvik edilmiştir. Pazar okullarında fabrikada çalışan okul kızları etkili olmuş, sınıflarda Protestanlığa sempati beslemişlerdir. Papaz Baghdasarian İskoçya'ya gidince yerine geçici olarak Papaz Kawme Aclahadian getirilmiştir⁴⁴.

10 Ağustos 1913'te Bursa Kilisesi'ne düzenli bir vaiz atanmış, Bay Adanalian vaiz olarak göreve başlamıştır. Bu yıl içinde Bayan Allen Ermeni cemaatle birlikte çalışmış, Pazar ayinlerine çocukları da getirmiştir. 1914 yılında da

³⁸ P.A.B.C.F.M., **Reel: 606**, No: 826.

³⁹ P.A.B.C.F.M., **Reel: 617**, No: 623.

⁴⁰ P.A.B.C.F.M., **Reel: 617**, No:651.

⁴¹ P.A.B.C.F.M., **Reel: 617**, No:687.

⁴² P.A.B.C.F.M., **Reel: 616**, No: 868.

⁴³ P.A.B.C.F.M., **Reel: 628**, No:263.

⁴⁴ P.A.B.C.F.M., **Reel: 628**, No: 115, 120, 121.

Bay Adanalian bölgede çalışmış, vaizi Londra'da yaşayan Ermeniler desteklemiştir⁴⁵.

Birinci Dünya Savaşı'nda Board çalışanları bölgeden çekildiği için dini faaliyetler askıya alınmıştır. 1914 yılından sonra İstanbul haricinde kiliselerdeki çalışmalar durdurulmuştur⁴⁶. 5 Safer 1333 (23.12.1914)'te Bursa Kilisesi'nde bulunan rahiplerin ayrılmasına karar verilmiş, rahipler yerlerinden ayrılmayacaklarını beyan etmişlerse de Bursa'dan ayrılmışlar, kilisede rahip bulunmamıştır⁴⁷. Milli mücadele döneminde 10 Ekim 1922 yılında Bursa'ya Board Teşkilatı papaz atamaya karar vermiş, Protestan kilisesine sonuçta Bay Haroutun Karnigian atanmıştır⁴⁸.

Sonuç

1928 yılından sonra Bursa Amerikan Kız Koleji'nin kapatılmasından sonra Board Teşkilatı'nın Bursa ile ilgili dini faaliyetlerine rastlanmamıştır. Günümüzde Bursa'da Protestan Kilisesi 1996 yılı Nisan ayında tekrar açılmış, kilise son zamanlarda oldukça aktif bir propagandaya başlamıştır. Bursa Protestan Kilisesi, İngiliz misyoner örgütlerinden de destek alması zaman zaman medyaya da konu olmuştur⁴⁹. Protestanlar günümüzde Bursa ve civarında dini faaliyetlerde bulunmakta, bedava İncil dağıtarak misyonerlik çalışmalarını yürütmektedirler.

ATO (Ankara Ticaret Odası) Başkanı Aygün'de bir misyonerlik raporu hazırlamış, raporda Türkiye için misyonerliğin bir tehlike olduğundan bahsetmiştir. Başlangıçta Hıristiyanlığı yayma amacı görülen bu faaliyetlerin ülkemizin üniter yapısını hedef aldığını belirtmiştir. Bu raporda Bursa'daki Protestan Kilisesi'nden bahsetmiş, halen faaliyetlerini sürdüren bu kilisenin de misyonerlik çalışmaları olduğu belirtilmiştir⁵⁰.

⁴⁵ P.A.B.C.F.M., **Reel: 630**, No: 26,29, 30, 32.

⁴⁶ Centennial of Constantinople Station, Near East Mission of The American Board, İstanbul 1931., s. 75.

⁴⁷ B.O.A., DHEUM. 5. ŞB. Dosya No: 7/ Gömlek No: 3.

⁴⁸ Henry H. Riggs; "An Ordination at Brousa Turkey", Missionary Herald, 1922, oct, 10, CXVIII, pp. 467, 468.

⁴⁹ Ali Rıza Bayzan; Türkiye Gazetesi, 06.10.2000., "Protestan Misyoner Örgütlerin Türkiye Operasyonu", www.bayzan.net. Ve Stradigma com dergi, "Türkiye'de Protestan Vakıflarının Kurulması", Sayı: 3, 2003, s.13.

⁵⁰ <http://fireball.atonet.org.tr/turkce/bulten/>,18.06.2005 .

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (B.O.A.)

Dahiliye Beşinci Şube Belgeleri: Dosya No:7 /Gömlek No:3,

İradeler

Hariciye İradeleri Dosya No: 175/ Gömlek No: 9621,
İrade Adliye ve Mezahip: Dosya No: 12/ Gömlek No: 9,
Sadaret Evrakı Kataloqları: Dosya No: 94/ Gömlek No: 8.

Kilise Defterleri

Kilise Defteri 2, Sayfa: 126, Hüküm: 299(1295/1878),
Kilise Defteri 2, Sayfa: 127, Hüküm: 302(1295/1878),
Kilise Defteri 2, Sayfa: 199, Hüküm: 460(1303/1885),
Kilise Defteri 2, Sayfa: 201, Hüküm: 463(1303/1885),
Kilise Defteri 2, Sayfa: 220, Hüküm: 504(1303/1885),
Kilise Defteri 2, Sayfa:224, Hüküm: 512 (1314/1886),
Kilise Defteri 6, Sayfa:32, Hüküm: 4225(1330/1912),
Kilise Defteri 7, Sayfa: 26, Hüküm: 2020(1332/1914),
Kilise Defteri 7, Sayfa: 38, Hüküm:778(1332/1914).

PAPERS OF THE AMERICAN BOARD OF COMMISSIONERS FOR FOREIGN MISSION (P.A.B.C.F.M.), UNIT 5: (ABC 16.9.3)

Reel 582 No: 5, 449, 481
Reel 594 No: 16
Reel 596 No: 539
Reel 598 No: 19, 20
Reel 606 No: 510, 740, 741, 743, 826
Reel 616 No: 868
Reel 617 No: 623, 651, 687,
Reel 628 No: 115, 120, 121, 263
Reel 630 No: 26, 29, 30, 32

BOARD RAPORLARI:

Reports of ABCFM 1856

Reports of ABCFM 1857

Reports of ABCFM 1886

Centennial of Constantinople Station, Near East Mission of The American Board, İstanbul 1931.

DERGİLER

THE MISSIONARY HERALD

Mr. Bliss ; “Letter from Mr. Bliss, May 20, 1858, Protestans of Broosa”,
Missionary Herald, 1858, August, 8, LIV, pp. 248.

Mr. Ladd; “Letter From Mr. Ladd December 31. 1850”, Missionary Herald, 1851,
April, 4, XLVII, pp. 116, 117.

Station Reports; “Broosa”, Missionary Herald, 1851, Sept, 9, XLVII, pp. 288.

Mr. Barnum; “The Protestant Church, Brusa, 3 Marc and 29 April ,1859”,
Missionary Herald, 1859, July,7, LV, pp. 208-212.

Mr. Trowbridge; “Broosa- Self Support, 4 April, 1862”, Missionary Herald, 1862,
July, 7, LVIII, pp. 220.

Henry H. Riggs; “An Ordination at Brousa Turkey”, Missionary Herald, 1922, oct,
10, CXVIII, pp. 467, 468.

KİTAPLAR

Dwight, H.G.O.; Christianity In Turkey: A Narrative of The Protestan Reformation
in The Armenian Church, Ballantyne Printir, London, 1854, pp. 13-31.

Field, James A.; America and the Mediterranean World 1776- 1882, Princeton
University Press, New Jersey 1969.

Grabill Joseph L.; Protestan Diplomacy and the Near East, Missioanary Influnce
on American Policy 1810-1927, University of Minnesota Press,
Minneapolis, 1971, pp. 11,12.

Schneider, E.C.A.; Broosa, Asia Minor, Ger. Ref. Church Publication, Chambersburg, 1846.

MAKALELER

Bayzan, Ali Rıza; Türkiye Gazetesi, 06.10.2000 “Protestan Misyoner Örgütlerin Türkiye Operasyonu”, www.bayzan.net.

Güler, Yavuz; Osmanlı Devleti Dönemi Türk- Amerikan İlişkileri (1795-1914), Gazi üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt:6 sayı: 1, 2005 Kırşehir, s. 227-240.

Hurd, Elizabeth Shakman; Appropriating Islam: The Islamic Other in the Consolidation of Western Modernity, Critical Middle Eastern Studies, Sayı:12, 2003, pp. 25-41.

Yıldız, Özgür; “ 1890- 1919 Yılları Arasında Amerikan Board Teşkilatı'nın Mardindeki Faaliyetleri” Makalelerle Mardin Tarih Coğrafya, Cilt 1, İstanbul 2007, s. 563- 580.

_____ ; “1860-1880 Yılları Arasında Bursa ve Civarında Ermeniler”, Hoşgörü Toplumunda Ermeniler, Erciyes Üniversitesi Yayını, Cilt III., 2007 Kayseri, s. 505-516.